

ՀԻՆԳ ՕՐ

ՀԱՆԱՊԱՐՀԻ ՄՏՔԵՐ ՈՒ ՏՊԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Լ Է Օ Ի

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Օ Ր .

Մոխրագոյն ամպերը բարձրանում են շատ թանձր, շերտ-շերտ կանգնում են անշարժ, մնում մի օր, երկու, երեք օր, շատ անգամ և ամբողջ շաբաթներով: Մնում են անփոփոխ և անփոփոխ մոխրագոյն օրը իր աղքատ ու տկար լուսով կախում է երկրի վերայ. արեգակը մի հատ շող չի կարողանում անցկացնել այդ շերտերի միջով. բայց և ամպերն էլ մի կաթիլ անձրև չեն կաթեցնում: Հողը չոր, երկինքն ամպամած. իսկ մարդը տարակուսանքի մէջ: Շատ անորոշ եղանակ է. անձրևի ես սպասում թէ արեւի՝ ինքդ էլ չը գիտես:

Ամառն այդպիսի օրեր շատ են լինում Ղարաբաղում:

Օրացոյցի հաշւով գիշերը լուսնկաչ պիտի լինի: Լուսինը լոյս է տալիս կուտակ-կուտակ ամպերին, լուսաւորում է նրանց մանր ծալքերը, որոնք մի շատ նւազ, շատ անկենդան, կիսատ լոյս են ուղարկում երկրի վերայ: Այդ լոյսը մի խօսքով անուանելու բառ չը կայ. ժողովրդի մարդը անուանում է «լոյս-լոյս»: Աւարկան իր անորոշ գծագրութիւնն է ցոյց տալիս: Խաւար է, որովհետեւ նրան ամբողջովին չեն տեսնում և լոյս է, որովհետեւ նա ամբողջովին չի կորած: Երկնքի ո՞ր կողմիցն է գալիս այդ «լոյս-լոյսը. պիտի որոնես, ենթադրես. նա յում ես երկնքին, ամեն մի կողմ՝ լուսնի տեղն է ցոյց տալիս: Ահա՛ մի շատ լուսաւոր շերտ հեռու հիւսիսում, մի՞թէ այդտեղ լուսին է ելուում կամ մի ուրիշը արեւմուտքի վերին ծայրում: Ի՞նչ իմանաս, ո՞րտեղ է նա: Աւելացրէք և այն, որ մի այդ տեսակ օր օգոստոսի

31-ին էր, երեկոյի սկիզբը, օդը մթնացնելու չափ զով, իսկ բարակ և հանդարտ քամին իշխան ու տէր—և դուք մի ճիշտ հասկացողութիւն կը կազմէք այն րոպէի մասին, երբ մենք շուռ տւինք մեր ձիերի գլուխները և, դուրս գալով պօստային խճուղուց, Ասկարանի աւերակների մօտից՝ մտանք Կարկար գիւղի քարքարոտ, լայն դաշտը:

Ասկարանի հինաւուրց բերդը Շուշուց 25 վերստաչափ հեռու է և շինւած է Կարկար գետի աջ և ձախ ափերին: Կիսաւեր պատերը, զրկւած իրանց երբեմն ուղղանկան գոռողութիւնից, խղճացած, անզօր նայում են մեզ, երբ մեր ձիերը քարերի և ջրի միջով քայլում են զգուշութեամբ: Գետը, մի քանի ձիւղերի բաժանւած, ձայնը փորն է գցել. զարնան՝ կատաղի, անհաշտ Կարկարը չէ, որ, սար ու ձոր գլուխն առած, ձայնը երկինք հանած, ոչոքի չի խնայում. այժմ՝ նա խաղաղ հոսում է, չի էլ վախեցնում: Անցնում ենք միւս ափը, շարժւում ենք սրընթաց: Միմեանց յետևից վազէ վազ գալիս, անցնում են անորոշ տեսարաններ: Ահա՛ ջրաղացը. նրա մեծ քարերը չեն որոտում և ջուրը, ազատ թափւելով նրա կողքից, փրփուր կրտրած, գոռգոռալով պտոյտ է գալիս մինեղ խողովում: Նա յետ մնաց. Ասկարանի պատն է մի րոպէ կանգ առնում մեր աչքի առջև և շտապով դէպի մի կողմն է փախչում, կուլ գնում: Գալիս են այգիներ. խիտ ծառերի մէջ հանդարտ քամին մի կախարդական աղմուկ է գցել, մի անընդհատ վշտոց. ջուր ու քամի միացրել են իրանց ձայները. չը գիտես ո՛րտեղ է ջուրը և ո՛րտեղ՝ քամին: Անցնում ենք: Սպիտակ թողոտ ճանապարհները դէս ու դէն են վազում. թո՛ղ դնան՝ ուր ուղում են. մեր ճանապարհն այն է, որ լանջիվայր ու լանջիվեր դաշտերն է չափում: Անթիւ և անհամար ծղրիղները ճովում են ամեն կողմից, ամեն անկիւնից. մի ափ հող չը կայ, որի վերայ չ'աղաղակէին նրանք: Ուղեւորի լսելիքը, որ այնքան ուշադիր, այնքան լարւած է լինում գիշերային ճանապարհորդութեան ժամանակ, միայն այդ բարակ, փոքրիկ ձայներն է լսում. նա ըմբռնում է վայրկեաններ, երբ այդ ձայները միանում են, կարգ ու կանոնի տակ մտնում, կարծես դուրս են գալիս մէկի հրամանով, բաց դարձեալ խառնւում են, կարծես միմեանց ջգրուլ յետ ու առաջ են ընկնում, մի շփոթ, մի անկարգ աղմուկ հանում:

Մենք չորս հողի ենք: Գնում ենք Վարազաբոյն գիւղը, ուր

մեզ պիտի ընկերանայ հինգերորդ հոգին: Վարազաբոյնից պիտի գնանք դէպի Գանձասար: Մեզ ցոյց են տւել ճանապարհը. ասել են թէ այդ գիւղը գտնուում է այն անանուն լեռնաշղթայի արևելեան լանջի վերայ, որ, սկսելով Ասկարանի առաջ, ձգւում է դէպի հարաւ, անցնում է Շուշու հանդէպը, հասնում Դիզայի սահմանները: Ասել են թէ՝ ցոյց տւած ճանապարհի վերայ մենք կը տեսնենք երկու գիւղ, որոնցից յետոյ երրորդը՝ ինքը Վարազաբոյնն է որ կայ: Բայց մենք դեռ Ասկարանին չը հասած՝ իմացանք որ ճանապարհ չը պիտի ճանաչենք: Մենք անփորձ քաղաքացիներ ենք, իսկ մի գիւղի ճանապարհ ճանաչելը այնքան հեշտ չէ, մանաւանդ գիշերը. տեսնում ես, մի քանիսը դէս ու դէն են գալարւում. միայն այդ ճանապարհների վերայ կեանք մաշած մարդն է, որ կանգնում, նայում է ճանապարհի կերպարանքին և ճանաչում է թէ ի՞նչպիսի ճանապարհ է, ո՛ւր է գնում՝ գի՞ւղը, թէ հեռո՞ւ վատ տեղ: Այս պատճառով մեզ հետ վերցրինք մի անծանօթ թուրք ձիաւոր, որ պատահաբար մեզ հետ էր ընկել փոստի ճանապարհին և իր գիւղն էր գնում: Սա էլ չէր տեսել Վարազաբոյնը և ճանապարհ չէր ճանաչում, բայց մենք խնդրելով մեզ ուղեկից արինք նրան: Ճանապարհը թո՛ղ մի կողմ կորչի, կայ և մի մեծ՝ պատճառ, որ ինքն ըստ ինքեան յայտնւում է այսպիսի տեղեր: Շատ կան աւազակներ այս կողմերում. մեր թուրքը պատմում է զանազան անցքեր, պատմում է թէ ի՞նչպէս են յարձակւում, կողոպտում, սպանում: Ինքն էլ հրացանը ձոնից հանեց, լցրեց, պատրաստեց, արդեօք ումի՞ համար: Զը լինի՞ թէ սա էլ նրանցից մէկն է, մտածում էր մեզանից ամեն մէկը: Դեռ ճանապարհի սկզբին էինք մեր հայութիւնն անում: Ինչպէս որ լինի, շան առաջը պատահաբար, որ մօտովն անցնես. մենք քաղցր ու մտերմաբար ենք վարւում մեր կիսավայրենի ձիաւորի հետ, խօսում ենք, լսում ենք նրան:

Խօսակցութեան նիւթը մի կողմից, ոչ լոյս ոչ մութ գիշերը և ճանապարհի երկարութիւնը միւս կողմից սկսում են մեզ ձանձրացնել: Ո՛ւր է, ինչո՞ւ չենք հասնում. գնում ենք և չը գիտենք թէ ո՛ւր. անծանօթ տեղեր, անծանօթ ուղեցոյց: Լուռ ենք, շտապում ենք, ծեծում ենք ձիերի կողերը և մտածում: Զորեր ենք անցնում, թմբերի գլուխն ենք բարձրանում, սպասում ենք, բայց ոչ մի տեղից ձայն ու ծպուտ չի գալիս. մի գազան, մի մարդ, մի շուն ձայն

չի հանում, հանգիստ ու խաղաղ շրջակայքը մեզ ուղեկցում են. ամեն ինչ լռել է և լռել, կարծես այն պատճառով, որ փոքրիկ ծըղ-րիղները ձուլուան, տրաքեն, որքան ուզում են: Մեր թուրքն է խօսում անհոգ, անտրտում. նա հանաքներ է անում, գիտե՞ թէ մենք այդ րոպեին ո՞վքեր ենք: «Ա՛յ անխելք հայեր, ասում է, գիշերւայ այս ժամին ո՞ւր էք ընկել սար ու ձոր, այս ի՞նչ խելք է»: Իսկ թէ անխելքութիւն ենք արել, այդ ինքներս էլ խոստովանում ենք: Ի՞նչ կար, ո՞ւր էինք վաղում, առաւօտը չէ՞ր լուսանալու, որ մարդավարի դնայինք: Հարցնում ենք թուրքից՝ թէ ո՞ւր ենք գնում. նա պատասխանում է ծի-ծաղելով և ասում՝ ո՞վ գիտէ, ճանապարհ է, երևի մի տեղ դուրս կը բերէ մեզ: Մի տե՛ղ... Դա անորոշ, շատ հեռու, երևակայական, եր-կիւղալի խօսք է: Յանկարծ... Ել ի՞նչ յանկարծ.— հազար ու մի յանկարծական դէպքեր են դալիս մեր միտքը. բայց այն, որի մա-սին չէինք էլ մտածում, իսկոյն մեր առջևը կանգնեց:

— Կանգնեցէ՛ք, ձայն է տալիս առջևից դնացողը:

— Ի՞նչ կայ:

— Ճանապարհը կորցրել ենք: Եւ այդպէս ասողը բարկացած հայհոյում է իր ձիուն:

Այդ էր պակաս: Կանգնում ենք: Շրջակայքի յամառ լռութիւնը, պղտոր երկինքն իր պղտոր լոյսի հետ և ծղրիղների աղմուկը մեզ զայրացնում են, զոնէ այս փոքրիկ անիծւածները մի վայրկեան չեն լռում. վերին աստիճանի լարւած լսելիքը զրգուում է այդ ձայնե-րից, աւելի հեռւի ձայնը դժւար է լսում: Մենք բարձրանում ենք մի թումբի գլուխ, այդտեղ հնձած արտ է. նայում ենք, բայց նայելով բան չի դառնալ. պէտք է մի ձայն բռնել ու նրա վերայ դնալ: Քամին հեզիկ շփւում է մեր մազերին, փայփայում, զգւում է մեր դէմքը. ախորժելի՛ է, բայց ձայն չի բերում: Բայց սո՛ւս... Հեռւից, վերի կողմից, ահա մի խուլ, անորոշ ձայն է դալիս. կասես թէ շան ձայն է: Լսում ենք մեծ ախորժանքով. ահա ձայնը բարձ-րացաւ, մեզ հասաւ. սխալւած չենք, շուն է հաչում: Իսկոյն ա-ռաջ ենք քշում ձիերը: Որքան մեծ քաղցրութիւն ունի շան ձայնը այսպիսի դէպքերում. օգնութեան ձայնն է, որ դալիս է սրտիդ տիրած կատարեալ յուսահատութեան առաջ, ուրախացնում է, բե-րանդ բաց անել է տալիս. դնում ես այդ վայրենի, սպառնական

ձայնին քաղցրութեամբ ականջ կախած, մտքումը բռնած, իբրև անխաբ առաջնորդի ձեռք: Ձիդ էլ սիրտ է առնում, քայլեր է փոխում. և դու շտապում ես, որ չը կորցնես այդ հեռաւոր ձայնը, որ թանգ է քեզ համար, ինչպէս մի նշան, որ քեզ պիտի ազատէ անծանօթ ու անյայտ տեղերի յուսահատ շրջանից և տանէ մի այնպիսի տեղ, ուր մարդիկ են ապրում: Իջնում ենք մի ձոր, բարձրանում ենք. շնահաչոցը մօտիկանում է մեզ, երևում են ինչ որ ցածրիկ հողէ շինութիւնների Խողարածների տեղն է այդ: Ձայն ենք տալիս. վերեւից պատասխանում են մի տղայի և մի երիտասարդի ձայները. ցոյց են տալիս ճանապարհը:

Ելի գնում ենք. ճանապարհը անվերջ է երևում. ի՞նչ զարմանք, եթէ մեր դրութիւնն ու տրամադրութիւնը իւրաքանչիւր քայլին մեծ երկարութիւն են տալիս: Այդքան երկար դնացիւք, բաց գիւղ չի երևում. երեւի էլի ճանապարհից դուրս ենք եկել: Մեր թուրքն էլ այդպէս է կարծում. մի րոպեում մոռանում ենք այն քաղցրութիւնը, որ տուել էին մեզ խողանոցի շունը, տղան և երիտասարդը: Անծանօթ կեանքը, անծանօթ տեղերում գիշերային խորհրդաւոր վարագոյրի տակ ծածկւած՝ մեզ վերայ կարծես ծաղրում է, մեզ զայրացնում:

Բայց ահա վերջապէս երևում են ճրագներ. գիւղականի խաղաղ ու կարճ երեկոյի ճրագներ, որ կպած են սարի լանջին և պահպանւում են շների միաբան հաչոցով: Գեղեցիկ են նրանք, չքնա՛ղ են երևում տանջւած ճանապարհորդին, որ Ատուած զիտէ թէ ո՛րտեղից է դուրս եկել նրանց հանդէպը և վերջապէս իմանում է, որ իրանից մօտիկ մարդիկ են ապրում: Փոյթ չէ՛, որ այդ փոքրիկ լոյսերը հեռու են և դուցէ չեն կարող օգնութիւն հասնել, եթէ սըրտիդ անորոշ, բաց տխուր զգացմունքներից մէկն իրականանայ. բայց ո՞վ է այդ մասին մտածողը, բաւական է որ նրանք կան և զօրութիւն են տալիս է՛լ առաջ գնալու:

Եւ մենք գնում ենք, որովհետեւ այդտեղ չը պիտի մնանք: Շուտով ճրագները մի ինչ որ բարձրութեան լեռեն են մնում, շնահաչոցը կտրւում է. դարձեալ նոյն խորհրդաւոր լռութիւնը, դարձեալ մեզ անհասկանալի է դառնում թէ ո՛ւր ենք գնում: Իսկ մեր թուրքը շարունակ կրկնում է, թէ ախր ի՞նչ էք կորցրել այս տեղե-

րում: Բաց այս անգամ կարճ է մեր անհանգստութիւնը: Մենք մի բարձրութեան գլուխէլ ենք հասնում և տեսնում ենք, որ մեր առջևը փռւած է գիւղը: Շները հաշում են, իսկ գիւղի վերելից մի ճրագի լոյս, պայծառ՝ ինչպէս առաւօտեան ասողը, խփում է ծառերի միջով՝ և գրաւում է մեզ՝ դէպի իրան ձգում: Փա՛ռք Աստուծու, հասել ենք: Միասին գնանք, չը հեռանանք որ շները մեզ չը մօտենան, հարցնենք մեր ընկերի տունը, իսկոյն քնենք, պատւիրում ենք միմեանց:

Մօտենում ենք գիւղի ներքին ծայրի տանը. բարձր պալատի յետև, շունը, ինչպէս ասում են, իրան ուտում է. նրան ձայնակցում են շատ ուրիշ ընկերներ, որոնք մթութեան մէջ զանազան տեղերից դէպի մեզ են գալիս: Ցան սրահում վառւած է ճրագը, մարդու ձայն է լսւում:

— Այս ո՞ր գիւղն է, հարցնում է մեր մի ընկերը:

Շունը այդ խօսքի վերայ աւելի կատաղում է. մենք բարձրանում ենք թումբերի վերայ, ուզում ենք շուտ լսել պատասխանը: Պատասխանում է մի կին.

— Սա... Փրջամալն է:

Մենք էլի նստեցինք յուսահատ:

— Իսկ ո՞րտեղ է Վարազաբոյնը:

— Թումբի միւս երեսին է, պատասխանում են:

Խնդրում ենք ճանապարհը ցոյց տալ: Մի տղամարդ խոտտանում է և բաւական սպասել տալուց յետոյ՝ մեր առաջն է դուրս գալիս:

— Զեզանից ո՞րն է քիչ խելքը դիւին մարդը, հարցնում է նա, թո՛ղ առաջ գայ որ ցոյց տամ:

Զը գիտեմ ո՞վ էր մեր մէջ քիչ խելօքը. գիւղացին ճանապարհը ցոյց տւեց ու ինքը զարմացած որ այսպիսի ժամանակ մարդիկ են ման գալիս՝ յետ դարձաւ: Իսկ մենք մի ձոր իջանք: Մեզ շրջապատում են ծառեր, լսւում է ջրի ձայնը: Անտանելի տեղ էր. մեր ձիերը սայթաքվում են, քիչ է մնում որ ընկնենք և կոտրատւենք: Գիւղացին զուր չէր մեր մէջ խելքով մարդ որոնում...

Տանջւած, նեղացած, փշրւած վերջապէս ընկնում ենք մի սոսկալի շահահոցի մէջ: Հասել ենք Վարազաբոյն, որ խոր քնով է անցած. մի հատ ճրագ, մի լոյսի նշույլ չը կայ: Շները շրջապատել

են մեզ, ուզում են կտոր կտոր անել. իսկ մենք կանգնել ենք, կուշ եկել, խօսել ու լսել չենք կարողանում: Մի ժամ սրանից առաջ, այդ հաշտոցը ինչպե՛ս էր մեզ համար. իսկ այժմ անտանելի է. եթէ կարելի լինէր այս բոլորին կտորել... Մեր թուրքը զարթեցնում է մի քնածի. մեր ընկերի տունն ենք հարցնում. Հարիւրաւոր տեսակ տեսակ ձայների մէջ նա՛յմի բան է պատասխանում. մենք շարժւում ենք:

Մեր ընկերն էլ քնած էր: Նա վեր կացաւ, զարմացած դէս-դէն ընկաւ, դեռ չէր խօսում. մթնում կանգնեցինք, մինչև որ փոքրիկ սենեակում մեզ համար տեղ պատրաստեցին: Ի հարկէ, խօսքն ու ծիծաղը իսկոյն մեր բերանները եկան: Հաց կերանք: Մեր թուրքը հաց չը կերաւ, որովհետև հայկ. հաց էր: Հետաքրքիր բան կը լինէր, եթէ հարցնէի նրան՝ թէ ի՞նչ խելք է, այդ անմաքուր հայերին այսքան տեղ պահպանելով բերել և այժմ նրանց հացին ձեռք չը մեկնել: Բայց ինչո՞ւ մեր պատւելի առաջնորդի սիրտը կտորել: Նա քաղցած մնաց, իսկ մենք պառկեցինք:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՕՐ.

Առաւօտը, ժամի հինգին, բաց եմ անում աչքերս: Փոքրիկ լուսամուտի միջով ողջունում է ինձ լեռնային գիւղի հրաշալի առաւօտը: Երկինքը պարզ է, կապուտակ. զով օդը անդադարներս է հոսում, խփում է վերմակի տակ տաքացած դէմքիս: Մոռացւում է գիշերային ճանապարհորդութիւնը և սիրտն ու հոգին զւարթանում են Աստուծու բարի օրւայ ազդեցութեան տակ: Դուրս եմ գալիս փոքրիկ բակը, աչք ածում գիւղի վերայ: Կապոյտ բարակ ծուխը բարձրացել է, քոչ կապել տների վերայ. արեգակը տարածել է իր շողերը, լուսաւորել է խրճիթների բակերը, փողոցում կանգնած եղան ուսը, մահակի ծայրին կրթնած ալեւորի միւրուքը: Եները պատերի տակ են քաշւել և լռել. գիշերը վերջացել է, նրանք այլ ևս ծառայութիւն չունին:

Փոքր գիւղ չէ Վարազաբոյնը: Նա ընկած է լեռնային լանջի վերայով. տները սեղմած են միմեանց, ներքևից նայելով՝ կարծում ես թէ միմեանց գլխի են բարձրացել: Այդպէս են Ղարաբաղի բոլոր հայ գիւղերը. այդպէս թիկն են տալիս վիթխարի սարերին, որոնց հպարտ մարմինը կտրատւած են ոլոր-մոլոր կածաններով: Այդ

տեղերով են մարդիկ գնում ու գալիս. և ի՞նչպէս լաւ են գնում, դժարութիւն չեն զգում. իրանք լեռներն են տւել նրանց ոտներին ու թոքերին այդպիսի ամուր կաղմածք: Զիւն, անձրեւ կը գայ, կը քանդէ այդ նեղլիկ, երկչոտ կածանը. քարեր կը թափւեն վերելից, կը ծածկին նրան, բայց լեռնաբնակ գիւղականի համար ի՞նչ փոյթ. նա թի չի վերցնիլ, չի դրստիլ, այլ կը գնայ և կը գնայ: Բայց Վարաղաբոյնն ունի նահապետական սալերի շարմար ճանապարհներ. սարի ստորոտից սկսած դէպի արևելք՝ ընկած է լայնատարած հարթավայրը, որ ողողւած է արեգակի ճառագայթներով. այդտեղ են գիւղացիների այգիները. յետոյ սկսւում են թուրք գիւղերի անվերջ դաշտերը, որոնք խառնւում են հօրիզոնի հետ:

Կանգնած դէս ու դէն եմ նայում. յանկարծ ականջիս են հասնում փոքրիկ զանգակի սուր հնչիւնները, որոնք գալիս են գիւղի վերելից, մի երկարականի տան պատշգամբից: Դպրոցական զանգակն է այդ: Այս պարզ և վճիտ օդի մէջ, առաւօտեան այս պահուն, ի՞նչպէս սիրելի, գեղեցիկ է այդ ձայնը, որ ուրախ ուրախ անցնում է աղբակոյտի վերայով, գիւղական աղքատութիւնից, ցնցոտիներից ու կեղտից բարձր, հայ քրիստոնեաներին սեպտեմբերի մուտքն է յայտնում, երեխաներին դպրոց հրաւիրում, գիր ու գրիչ բռնել է խնդրում: Թո՛ղ փոքրիկ զանգակը մի քիչ էլ լեզուն շարժէ, ձայն տայ և ահա այդ գիրքն ու տետրակը դուրս կը դան կեղտոտ, խոնաւ պոճախներից, ուր առատ կերել են կծու ծուխը, փոշեթաթախ կը մոնեն փոքրիկների կռնատակը. իսկ գիւղական հայ վարժապետը այնտեղ նրանց է սպասում, լաւ լաւ բաներ, քաղցր խօսք ու զրոյց է պատրաստել: Գրագէտը հպարտանում է, լսելով զանգակի ձայնը...

Դպրոց վաղուց գոյութիւն և լաւ համբաւ ունի. գիւղացիները նրա համար շինել են երկարականի մի տուն, որտեղից ուրախութեամբ ընդունում են կրթութեան առաջին խակ պտուղները: Դպրոցը տեսնել չենք կարող. մեր ձիերը պատրաստ են, հեռու ճանապարհ կայ առաջներս:

Նկած ճանապարհով յետ ենք գնում դէպի Ասկարան:

Գիշերն իր խորհրդաւոր վարագոյրով բանաստեղծական գեղեցկութիւն էր ընծայում մեր երևակայութեանը այդ տեղերի մասին. իսկ ցերեկայ լոյսը, ընդհակառակն, ցոյց է տալիս մերկ շրջակայք.

ամեն տեղ հնձած դեղնած արտեր են, անօգուտ լանջավայրեր, ապառաժ լեռներ, որոնք տեղ տեղ ծածկւած են աղքատիկ թուփերով և մացառներով: Փրջամալ և Նախիջևանիի գիւղերը, որոնց ծրագները գիշերով այդքան հրապուրիչ ոյժ և գեղեցկութիւն ունէին ծառերի մէջ, այժմ նայում են իրանց առօրեայ մոխրագոյն կերպարանքով: Հողի վերայ բարձրացած կոլոր կտուրները, քարէ շինութիւնները, աղբը, անմաքուր փողոցները սովորական գիւղի սպտկերն են ամբողջացնում:

Անցնում ենք նրանց մօտով, կտրում ենք Կարկար դետը, կտրում ենք և պօստի ճանապարհը, դէպի բարձր ենք գնում: Սկսել է Խոջալլուի լայնատարած դաշտը: Խոջալլու պօստային առաջին իջւանն է, Նուշուց 19 վերստ հեռու: Նաշտը հիւսիսի կողմից կլոթնում է այն լեռնաշղթային, որ արեւմուտքից, Խաչին գաւառից գալով հասնում է Ասկարանին և այդտեղ շուռ գալով գնում է դէպի հիւսիս, պօստային ճանապարհին զուգընթաց, մինչև Շահբուլաղ իջւանը: Խոջալլուի դաշտը դարնան սկզբից ծածկւում է գեղեցիկ բարձրահասակ խոտով, որ պատկանում է Խանքենդի աւանի ռուս զօրքին և այդ զօրքից մնացած հին զինւորներին, որոնք տուն, բնակութիւն են հաստատել Խանքենդում: Խոտն այնքան առատ է, որ ռուսները տնտեսութեան աւելորդը ծախում են ու հարստանում: Այդ տեղերում հսկողութիւնը շատ խիստ է և մենք աշխատում ենք շուտ անցնել, որպէս զի մեր ձիերի կերած մի փնջակ չորացած խոտի համար երկար ու ձիգ բացատրութիւններ չը սկսենք որ և է կօզակի կամ հին զինւորի հետ:

Հարուստ դաշտի սահմանից դուրս ենք գալիս. ճանապարհը հետզհետէ բարձրանում է, աջ կողմում թողնելով երկու հայ գիւղեր — Սարդարաշէն և Նորագեղ: Բնութիւնը շատ աղքատ է: Սպիտակ հողը մոխրի նմանութիւն ունի, բացի թփերից՝ ոչինչ չի բուսցնում: Վարելահողերը քիչ են և հէնց այդ է պատճառը, որ յիշեալ գիւղերը ողորմելի կերպարանք ունին, չոր ու ցամաք լանջերին են կպել և միայն կարճահասակ թթենիներն են, որ տեղ տեղ, իբրեւ ծառ, քիչ կենդանութիւն են տալիս ընդհանուր մեռած տեսարանին: Մի աղքատ ձոր միշտ ընկած է մեր և այդ գիւղերի մէջ, նրա միջով հոսում է մի բարակ ջուր, որին ապաւինած, ձորի մէջ բանջա-

բանուցներ և պարտէզներ են տնկել: Մի տեղ, պէտք է շնորհակալ լինել բնութիւնից, հողը փոխում է իր մոխրոտ անհիւրասէր դէմքը, կազմում է սևահողի մի լայն շերտ, որի վերայ այգիներ են շինել: Այդ այգիներից մէկում հանգիստ ենք առնում, հաց ուտում: Շարունակելով ճանապարհը, գնում ենք դէպի բարձր, անցնում ենք Ղշլաղ և Ռէվ հայաբնակ գիւղերի առաջով: Իսկ հողը դարձեալ սպիտակ է, դարձեալ անհիւրասէր. պատահում են մացառապատ փայրենի դաշտեր. մշակի արօրը, ինչպէս երևում է, այդ տեղերին ոչ մի ժամանակ չի դիպել:

Բնութիւնը փոխւում է Սէյիդի-շէն անունով հայ գիւղի մօտ. միանման աղքատ տեսարաններից ձանձրացած, աչքի առաջ յանկարծ երևում են փոքրիկ ծամկներ, գեղեցիկ արօտատեղեր և վարելահողեր: Ինքը գիւղը, որ նստած է այդ բնական հարստութեան մէջ, փոքր է, բաղկացած 30 կամ 35 տնից. նրանք կպել են մի թումբի կողերին և. միշտ նայելով գեղեցիկ ձորին ու կանաչ սարերին, մնում են ծոց՝ աղքատութեան մէջ: Այս գիւղում կայ հայոց ուսումնարան և մի հին խարխուլ եկեղեցի: Գիւղացիք պանդխտութիւն սիրող են, Բագուի ճանապարհը դրանց համար, ինչպէս ասում են, ջրաղացի ճանապարհ է: Կալերում խօսք ենք սկսում մի գիւղացու հետ, իմանում ենք որ նրա փեսան ու աղջիկը, որդին էլ նոյնպէս, Բագու են գնացել. նա ինքն էլ էր ուզում դնալ, բայց չը կարողացաւ, աչքերը ցաւում էին: Զարմանալի է, միանգամայն անհասկանալի. մարդը Բագուի որ և է դործարանի առաջ քրտինքի առնենք է թափում, որպէս զի մի շնչին զումար դնէ զրպանում ու յետոյ գալ իր երկիրը, կոտրած ու մաշած մէջքը դրստէ. իսկ այստեղ, այս գեղեցիկ տեղերում, այս առատ հողերի տէրը լինելով՝ ձեռքը դնում է ծոցը և չը գիտէ թէ ի՞նչ անէ:

Սէյիդի-շէնից սկսւում է Խաչենի անտառների թագաւորութիւնը, որ զարմանալի է, հրաշալի: Առաջին ծանօթութիւնը սկսւում է Յեխ-Ձորից:

Յեխ-Ձոր... Գրիչ է պէտք, որ նրան նկարագրէ, լա՛ւ գրիչ:

Ճանապարհը գլխիվայր է գնում. իջնում ենք ձիերից, որ աւելի ապահով գնանք. շատ հեշտ է ձիու գլխի վերայով թռչել, գետին ընկնել: Ճանապարհին մարդ իսկոյն խրւում է հսկայական թանձր անտառի

մէջ, որ խիտ առ խիտ ծածկել է երկու լեռների կողերը ու նրանց մէջ ընկած Յելւ-Ձորը: Մշտական խոնաւութիւն է տիրում այդտեղ, մշտական սոււեր. ծառերը պինդ են պահում այդ տեղը արեգակի երեսից: Ձորս կողմը տիրած է խորին լուսթիւն և հրացանի ձայնը առաջին վայրկեանում մարում է մերձակայ ծառերի տակ, բայց մի երկու, երեք վայրկեան անցած՝ հեռու անտառի խորքում, կարծես ճիւղերը կորատելով, դէս ու դէն է վազվզում սուր արձագանքը, մերթ բարձր և մերթ նւազ որոտումներով: Բնութիւնն այնքան ահաւոր է իր վայրենի բնաւորութեամբ, այնքան մեծ, որ խեղճ մարդու հոգին միանգամայն ճնշում է. հասկանալ, ըմբռնել անհնարին է, աւելի անհնարին է մտքի մէջ նկարել այդ թաւ կուսական անտառը. մարդ միայն զարմանում է, հիանում, տեսնելով ճանապարհի երկու կողմից այն բարակ և ուղիղ ծառերը, որոնք անխնայ ձգել են, հասել ահագին բարձրութեան, որոնք կանաչ են և դեռ շատ ուժեղ և, ինչպէս երևում է, աշխատում են էլ բարձր գնալ: Տեղ տեղ ճանապարհի երեսն են դուրս դալիս փոքրիկ ջրերը, որոնք անտեսանելի են անտառի ծոցում, մշտական լուսթեան մէջ միայն դրանք են բարակ ձայնով քչքչում և կարծես այդ ձայնովն են միմեանց սիրտ տալիս, որ չը կորչեն, չ'անհետանան, այլ դան, միանան, չար մանուկների պէս, ճանապարհը թաղ անեն և էլի փախչեն, ծառերի տակ մանկեւ: Տեղ տեղ ճանապարհն անցնում է ձորակներով. ծառերը աւելի ևս խտանում են, զրկում միմեանց, երկինքը հեռու, շատ բարձր է մնում, յաղթանդամ ճիւղերի արանքով պատառ-պատառ եղած է երևում: Անտառի սիրտն է. խորանում ես, կուլ գնում. դէմքդ քրտնում է, քայլդ արագանում: Այդ տեղերում բոյն են դնում աւազակները: Սարսափելի են սրանք, բնութեան բոլոր արհաւիրքներից էլ ահաւոր. օր ու զիշեր կողոպտում են, սպանում. նրանց ձեռքն ընկած զոհը միանգամայն անզօր է, անլեզու: Յայտնի է մանաւանդ նրանց քաջազործութիւնների մի տեղը, որ յայտնի է Վարդապետ-Պարասիո (Խաթապետի չոր) սոսկալի յատուկ անունով: Պատմում են՝ թէ այդտեղ շատ մարդիկ են կորել և երբ գիւղացիք գնացել են կորածներին որոնելու, ծառերի միջից լսել են մարդկանց օրհասական խախուռը. աւազակները խեղճերին կողոպտել են և ծառերից կախ արել. խեղճերը վերջին շունչը խախուռացնելով են արձակել: Այդքան սարսափելի տեղ է...

Եթէ ուշադրութեամբ նայես, ձորի մի քանի տեղերը խճած կը տեսնես. Բաղդասար մետրոպօլիտն է շինել տւել այդ խճուղին, որը սակայն երկար տանել չի կարողացել: Տեղ տեղ ճանապարհը դուրս է գալիս փոքրիկ հրապարակների մէջ. ծառերը յետ են կանգնում և ուղեորը կարողանում է յետ ու առաջ նայել: Տեսնում է ուղեորը, որ երկու լեռները, որոնց մէջն է Յեխ-Ձորը, ոտից մինչև գլուխ խիտ ծառերով են ծածկւած. և մի քանի ուներ կազմելով իջնում են մի հովիտի վերայ, ուր հոսում է Խաչենագետը: Գետի միւս կողմից բարձրանում են սարեր և սարեր, մութ ու կապոյտ սարեր, որոնք միմեանց ճիտն են ընկնում, միմեանց ուսերն են ելնում, միմեանց կտրում ու այդպէս խառն ի խառն գնում են դէպի արևմուտք, բարձրանում են բարձր, դէպի երկինք և կորչում: Այդ բարձրութիւններից մէկի վերայ է Գանձասարը: Բայց անտառը չի սիրում բաց ու լայն տեսարաններ շատ ցոյց տալ, շուտով էլի իր մէջն է առնում ճանապարհը, ծառերը ամեն կողմից վազում են նրա վերայ, խմբւում, հուպ տալիս. ձիու ոտնաձայնն անգամ չի լսւում, ձայն ու ծպուտ խեղդւում է, կլանւում: Գնում ես, գնում՝ վերջ չը կայ. քանի՞ վերստ կը լինի Դեռ բարձրից դէպի ցածր է այսպէս, ապա ինչպէս կը լինի ցածրից դէպի վեր. ուղեորը դողում է, մտածելով որ յետ պիտի դառնայ...

Վերջապէս հասնում ենք Խաչենագետի ափը: Պնդացնում ենք ձիերի թամբերը, հեծնում ենք, այլ ևս չը պիտի իջնենք, միշտ դէպի բարձր պիտի գնանք: Գետն այժմ փոքր է, բաժան բաժան եղած վշշում է քարքարոտ լայն դաշտով: Բայց զարնանը, երբ յորդառատ անձրևների տակ այդ ահուելի սարերը օր ու գիշեր լանում են իրանց կողերը և աւելորդ ջրերը դէպի ցած են ուղարկում, գետը արիւն է կտրում, կատաղում, փրփրած մռնչում. անթիւ թըշւառութիւններ է պատճառում նա ձորում ապրող ազգաբնակութեանը: Դէպի Շուշի տանող պօստային ճանապարհը մի անգամ տեսնողին լաւ ծանօթ է Խաչենագետը: Ամառը, գնալիս, Մահբուլաղ իջևանի մօտ ձեր առաջն է գալիս մի լայն հեղեղատ, որ միանգամայն չոր է, լցւած մանր քարերով. դա Խաչենագետն է, որ տաք և չոր ժամանակները չի հասնում Մահբուլաղի տափարակին. եղած ջուրը բազմաթիւ արհեստական առուներն են կլանում, մնացածը

չոր գետինն է ծծում: Բայց անձրևների ժամանակ, նա իր բոլոր կատաղի ոյժով ամբողջովին վազում է այդ դաշտով, ահ ու զող է տարածում երկու ափերի վերայ: Սրերով հաղորդակցութիւնը կողբում է, այնքան սրընթաց է և արենխում: սովորական երևոյթ է այդ ժամանակները տեսնել ձանապարհորդների խմբեր, որ ափերի մօտ կանգնած՝ երկնքի ողորմութիւնն են խնդրում:

Գետի ձախ ափովն ենք գնում: Մեզ երկար տեղ ուղեկից է Սաղասղան—ղալասին (Կաշաղակաբերդը): Դա բնութեան մի հրաշակերան է: Հարաւային կողմի սարերը շղթայ են կազմում, որ գետի ուղղութեամբ գնում է դէպի արեւմուտք. շղթայի վերայ կայ մի բարձր սուր գագաթ, որի ծայրը ժայռերից կազմած մի բերդ է. հրէ՛ն ցցւած է նա, բարձր, երկնքի մէջ է երևում: Հանգուցեալ Բաֆֆին (Վսամս. Մելիք.) շատ լաւ է անում՝ թէ միայն արագաթովի կաշաղակներն են կարող բարձրանալ, հասնել այդ բերդին: Եւ ումի՛ն էր հարկաւոր այդ անառիկ բարձրութիւնը, որի վերայ միայն ամպերն են հաւաքւում և լայնանալով տարածւում երկրնքի երեսին: Ումի՛ն... Ի հարկէ—հային. Կիրակոս պատմագիրը մի տեղ յիշում է, որ թաթարները՝ գրաւում են և այս իսկ բերդը (որ այն ժամանակ Հաւախաղաց էր կոչւում), բոլոր պաշարւածներին կոտորում են, դիակներով ծածկում նրա զառիվայր կողերը և ոսկորների կոյտերը, ասում է, երկար ժամանակ մնում էին այդ տեղերում թափւած: Եթէ Խաչենն էլ ունենար մի Արիստակէս Լաստիվերտցի, այժմ Կաշաղակաբերդի սարն էլ մեր պատմութեան մէջ Սև սարի պէս հռչակւած կը լինէր այդ կոտորածի սրտաշարժ ողբով:

ձանապարհին մեզ պատահում են թափառական թուրքեր, որոնք իրանց մեծ մեծ հօտերի հետ իջնում են սարերից, գնում են Կուրի հովիտը՝ ձմեռելու: Պէտք է ասել, որ Խաչենագետի այս ձանապարհով է երթեւեկում թափառականների ահագին մասը. ձանապարհը միշտ գետն ի վեր տանում է դէպի սարերը, ուր նրանք գտնում են գեղեցիկ արօտառեղեր, որ Նոր-Բայազէտի սահմաններն են հասնում: Վայրենի թափառականների այդ շարժական գիւղերը քիչ քնացն են հասցնում հաստատաբնակ հայ գիւղացիներին, որոնց բաժինն է Ղարաբաղի բոլոր լեռնային մասը: Բաւական չէ,

որ զարնան առաջին քայլի հետ նրանք փախչում են իրանց դաշտերի մահաբեր կլիմայից, օձերի և կարիճների թոյնից, ապաստան են գտնում լեռնային անմահական անուշաբոյր օդի մէջ, այդ խառնիճաղանձ խմբերը շատակեր մորեխի պէս թափւում են մշակած և անմշակ տեղեր, փչացնում են արտ ու անգաստան: Կոխը, ծեծը, վէճը միշտ անպակաս են լինում: Վայրենիների համար բնական պահանջ է բռնութիւն գործելը և եթէ հաստատաբնակը նրանցից թուլասիրտ է, չի կարողանում իր իրաւունքը պաշտպանել, պիտի իր ձեռքի վաստակը փչացած ոտնակոխ եղած տեսնելու սիրտն ունենայ: Ամեն տեղ, ուր կոխում է այդ անկոչ հիւրերի ոտը, հայ գիւղացին պարտաւորւած է դռնէ զինւած պահապաններով վախեցնել նրանց. «ինձ մի՛ դիպչիր, ես էլ քեզ չեմ՝ դիպչիր»: ահա՛ միակ իրաւաբանական Ֆօրմուլը, որ հասկանում է անապատի որդին:

Իսկայ Լարաբաղի թափառական թուրքերի կեանքը մեծ ուսումնասիրութեան է կարօտ. մենք թողնենք այդ խեղճերին, որոնք գարուն ու ամառ ահագին տարածութիւններ են կոխ տալիս իրանց բոքիկ ոտներով, շարունակենք մեր ճանապարհը: Երկիրքը վաղուց է ամպերով ծածկւել. երեկոն վրայ է հասնում. պէտք է աշխատել շուտ կարճել ճանապարհը, որ այսօր այնքան երկար է: Ահա Առջաձոր գիւղը, որ տեղաւորւել է մեծամեծ ժայռոտ բարձրութիւնների տակ: Ի՛սկ որ արջերի ձոր... Այդքան վայրենի ձորեր ու լանջեր, այդքան մութ տեղեր արջերին պիտի պատկանեն: Գիւղի հանդէպ տեսնում ենք այն լեռնային բարձրութիւնը, որ Ուղտաքար է ասւում: Միանգամայն ճիշտ է այդ անունը: Սարի գագաթը նման է մի նստած ուղտի: Նստել է վիթխարի ուղտը, զլուխը դրել է գետնին, քամակը դէպի մեզ դարձրել, նայում է դէպի հարաւ. շատ տեղեր է տեսնում, զուր չէ այնքան բարձր տեղ նստել:

Անցնում ենք Վանք գիւղի տակով. ահա վերջապէս այն բարձրութիւնը, որի գլխին կանգնած է Գանձասարը: Այդ իսկ ստորոտի մօտ, Խաչենագետի ափին, մի փոքրիկ շուկայի նմանութիւն կայ. փոքրիկ, հողաշէն խանութների մէջ հայերն առևտուր են անում: Թափառականների համար է այս առևտրական հրապարակը. երբ նրանք գնում անցնում են, խանութները փակւում են, առևտրական-

ները չքանում: Դիւղացիք հաւաքւած մի խանութի առջև, երեկոյեան թէյն են վայելում: Իսկոյն երևում է առևտրական ոգին, կարգ ու կանոնը: Ճշմարիտ, այս վայրենի անկիւնում, որ ընկած է Խաչենի հեռաւոր ծայրում, հեշտաեռ, ապրանք, թէյի բաժակները նազով-սազով բռնած գիւղացիք՝ այնպիսի տարօրինակ, խորթ բաներ են, որ առաջին անգամ տեսնողը ակամայ ծիծաղում է: Առևտրական հրապարակի կեղծ քաղաքավարութիւնը կամ, ինչպէս ասում են, քերականութիւնը լաւ սերտած գիւղացիք, մեզ հրաւիրում են մի մի բաժակ խմել, բայց մենք շնորհակալութիւն ենք յայտնում, որովհետև առաջներին դժւար ճանապարհ կայ:

Բարձրանում ենք: Ի՛նչ ճանապարհ. պատի՛ժ է, պատի՛ժ: Բարձրաւանդակի կողը, որի վերայով գնում ենք, գիտե՞ք, հողից չէ բաղկացած, փափուկ չէ, այլ կարծր սև (և կարմիր քարերի շերտերից): Անձրեւները փորփորել են այդ քարերը, հազարաւոր տեսակ տեսակ խորդուփոս են գոյացրել: Ձին ճանկոտելով է բարձրանում: Խեղճ կենդանին կանգ է առնում, նայում է այդ փորձաքարերին, այդ անկարգ, անկանոն կապերին, նայում է ու գլուխը յուսահատաբար ցած ու բարձր շարժելով՝ վեր է ելնում զգուշութեամբ, էլի կանգնում է, ծանր շունչ քաշում: Խե՛ղճ անասուն. գնում է, քրտնում, իսկ անխիղճ հեծեալի մորակը շրպում է նրա կողերին: Այդ տեսակ ճանապարհը, ինչ ասել կուզի, շատ երկար է երևում. ձին քարշ քարշ է լինում, իսկ նրա վերայ նստածը ամեն րոպէ ուղասելով թէ ահա կ'ընկնէ քարքարոտ զառիվայրի վերայ, ձիու տակ, կը փշրէ իր մարմինը՝ զայրանում է այսպիսի ճանապարհով տանող մարդկանց վերայ, անիծում է պարերը, որ այսպէս վատ են: Այո՛, մեր երկիրն այսպէս է. ո՛չ ոք նրան չի չափել, օրերով գնամ՝ չես կարող իմանալ թէ ո՛րքան ես գնացել. մեր երկիրը թշուառ է նրանով, որ ճանապարհներ չունի: Եթէ մի այսպիսի հռչակաւոր հարուստ վանք այս անտանելի ճանապարհն ունի, հապա ի՛նչպէս են այն բազմութիւ խուլ անկիւնները, ուր ապրում է հայ գիւղացին անտես, անծանօթ, մոռացւած ամենքից: Բայց Գանձասարը լաւ ճանապարհ պիտի ունենայ. նա մի հռչակաւոր հնութիւն է, տեսնել ուզողներ շատ կան: Դժւար բան չէ հէնց դռնէ մի փոքր ուղղելը, դրստելը. դժւար չէ և ամօթ նրանց, որ այս տեսակ բաների վերայ ուշադրութիւն զարձնելն էլ չը գիտեն...

Մթնել էր, երբ հասանք վանքի պարիսպներին: Փառաւոր շինութիւնը մթութեան մէջ կանգնած է, տղամարդի պէս կուրծքը դէմ է արել և իր անորոշ զծագրութիւններով վառում է ուխտաւորի սիրտը, որ մի ամբողջ օր ճանապարհ է կտրել և այժմ չի կարող սրտի ուզածն իսկոյն տեսնել, որովհետեւ մի կամ կէս ժամ վաղ չի եկել, հասել: Մտնում ենք հարթ, ծառազարդ բակը: Մարդու հոգին մի վայելչութիւն է զգում. իսկոյն երևում է մի եռանդոտ խնամատարի սուերը, նրա շինող ձեռքի կենդանի հետքերը: Ափսո՛ս միայն, որ այդ խնամատարը շատ վաղուց է մտել հողը և նրա հոգին այժմեան մարդկանց մէջ չի մնացել. իսկ զեղեցիկ դաստակերաւ դարձեալ դէպի յետ, դէպի աւերումն է դիմում...

Մենք մտնում ենք մի քարաշէն սենեակ, որ բոլորովին անվրնաս է մնացել. դա է Աղուանից կաթուղիկոսների անշուք վեհարանը, որի մէջ այժմ բնակւում է վանահայր Շիրակունի վարդապետը: Սենեակում վառած է երկաթէ վառարանը, շատ տաք է. վարդապետը իր անձը պահպանել դիտէ, ասում է թէ՛ մրսել է: Խօսում ենք դէսից-դէնից, թէյ ենք խմում:

Վառ տպաւորութեան տակ դուրս եմ գնում, մի քանի պտոյտներ եմ գործում վանքի պատերի տակ: Յետոյ անցնելով դրսի պարբսպի արեւելեան դռնով, կանգնում եմ նրա առջև: Այդ տեղից բացւում է մի հիանալի տեսարան: Բարձրութիւն է և այդ բարձրութեան տակ փռած է մի լայն ձոր, որի երկու կողմում անշարժ կանգնած են բնութեան տիտանները, բարձրագագաթ լեռները. մինչև Յելս—Ձորի սարերը բաց է նայողի առջև, իսկ այդ սարերի գլխից երևում է երկնքի անսահման տարածութիւնը. արեւելքը հեռո՛ւ է, շա՛տ հեռու: Մեր ոտների տակ, այս կողմից, լանջի վերայ ցրւած են Վանք գիւղի ճրագները և հեզ ու հանդարտ ճպճպում են: Խորի՛ն, անվրդո՛վ լռութիւնը կլանել է ամեն տեղ, իսկ խոր ձորի յատակում վշշում է Խաչենագետը. նա քարէ-քար ընկած՝ կատարում է իր յաւիտեան անվերջ ճանապարհորդութիւնը, խոր է գնացել, ճընշւած ձայն է հանում: Եւ անդունդների ու սարերի այդ խորհրդաւոր, աննկարագրելի և անհասկանալի լռութեան վերայ տիրած է Քրիստոսի յաղթական խաչը, որ անսասան կանգնած է զեղեցիկ հին վանքի գլխին և ուղղակի դէպի աղօթարանն է նայում:

Նորհապա հարող նայի՛ր նրան ու երեսդ խաշալնքի՛ր։
 Եւ անյագ ծծում ենք լեռնային օդը և նայում չորս կողմը։
 Հրէ՛ն, գետի միւս կողմին, անտառի ծայրում մենաւոր կրակ է երե-
 ւում. նա երբեքն նւազում է, ցած ընկնում, մի փոքրիկ դեղին բիծ
 դառնում և երբեքն մեծանում է, ծառանում։ Որքա՛ն արագա-
 թռիչ են մարդու մտքերը. ո՛րտեղից ո՛րտեղ են անցնում, ի՛նչպէս
 յանկարծակի թողում են մի բան և միւսի վերայ կանգնում։ Այդ
 կրակի մօտ են գիւղի տաւարածները. և եւ երկակայում եմ՝ գիւ-
 ղի տղաները բոլորել և կրակի շուրջը, իրանց հաւատարիմ շների
 քաջութեան վերայ յոյս դրած՝ մութ գիշերւայ ծանրութիւնը անց են
 կացնում խօսակցութիւնների մէջ։ Յիշում եմ Տուրգենեւի չքնաղ պատ-
 կերը «Вѣжливъ дядя» անունով։ Այդ խարոյկի մօտ էլ, երեւի, գեղ-
 ջուկ փիլիսոփաները խօսում, վիճում են դւերի, հրաշքների, քաջ-
 քերի մասին. անկասկած նրանք աւելի հարուստ նիւթ ունին, քան
 ուրա մանուկները — սրանց երկիրը ուրիշ է։ Խարոյկի մօտ տարած-
 ւած է աշխարհի Ներեսից վաղուց սրբած, տարած մի մեծ գիւղ.
 ծմակներում, սարերի գլխներին երևում են անթիւ հնութիւններ,
 տներ ու եկեղեցիներ. ամեն տեղ դրւած են քարեր ու խաչեր։ Ու-
 մի՛ն չէ յայտնի, որ գերբնական զօրութիւնները ապրում են հին հին
 աւերակների, մթին ձորերի և խոր անտառների մէջ. իսկ այդ բա-
 ներից աւելի ի՛նչ են տեսնում խաչներից իրանց օրում...

Մութ գիշերը անցնում է, իսկ տեսարաններից կշտանալ չի լի-
 նիլ։ Լաւ է քնենք։

Ե Ր Ր Ո Ր Դ Օ Ր.

Ո՛վ մեզ պէս անհոգ ճանապարհորդ է, առանց պատրաստու-
 թեան, մէկ ինքն է, մէկ էլ իր ձին և ով միամիտ է կարծելով, թէ
 աչսպիսի մի յայտնի վանք շատ ու քիչ յարմարութիւն ունի ուխ-
 տաւորի կամ մի ուրիշ հիւրի համար պատրաստած՝ նա մեզ պէս
 կը քնէ հին, չոր կապերտի վերայ և հարկադրւած կը լինի, չը մըր-
 սելու համար, շորերը չը հանել, իսկ երբ քնից զարթնէ, դեռ աչ-
 քերը չը բացած, աւաջին հարցը կը լինի՝ «հիւանդ եմ, թէ ա-
 ողջ»։ Երկար ճանապարհ կտրես, ձիւ վերայ փշրւես, տանջւես,
 յետոյ քնես գետնի վերայ, առաւօտը տեսնես մէջքդ փայտացած, կո-

ղերդ ցաւելիս, զլուխդ ծանրացած—այս է վիճակդ, եթէ սրտիդ մէջ նստած է Հասան-Ջալալեանների փառաւոր բեկորները տեսնելու ցանկութիւնը: Գանձասարի վանքի քաջբալած տնտեսութիւնը աւելի լաւ ընդունելութիւն անել չի կարող: Նեւ պէտք է շնորհակալ լինել վանահայր վարդապետից, որ թոյլ է տալիս իր սենեակում գիշերելու. այդ էլ եթէ չը լինի, պիտի քնես զրոտմ, մի այնպիսի բարձրութեան գլխին, ուր սեպտեմբերի մէկից, սենեակի մէջ, վառարան են վառում: Նրեակայեցէ՛ք, որքա՛ն թշաւու է վանքի դրութիւնը:

Առաւօտեան ժամի չորս և կէսն էր, երբ զարթնելով տեսայ վեհարանի նեղլիկ լուսամուտից ընկած լոյսը և վեր թռայ իմ չոր անկողնից: Ես ուզում էի այս բարձրութեան զլխից տեսնել արեգակի ծագելը, առաւօտեան այն պահը, երբ բնութիւնը այնքան շքեղ, այնքան զեղեցիկ կերպարանք է ընդունում, որ մարդ համրացած, յափշտակւած, վեր է քաշւում մի ուրիշ կախարդական աշխարհ: Այդ խորհրդաւոր ժամին ի՞նչ կերպարանք կունենայ մեր ոտների տակ ընկած լեռնոտ, վայրենի և անտառային Խաչենը—ես ուզում էի տեսնել: Բայց իմ բաղդն այնպէս էր, որ երկինքը պատած էր թանձր, մոխրագոյն ամպերով. արեգակն այդ օրը ծածուկ դուրս եկաւ:

Մեր քնարանի դուռը բացի, և տխուր օրը ճնշեց իմ հոգին: Այդպիսի օրերի մասին հասկացողութիւն կունենայ միայն լեռնաբընակ զարաբաղցիներ: Օդը խոնաւ, օրը մթնած, շրջակայ սարերի դըլխին կոյտ կոյտ հաւաքւել էին ամպերը, սողում էին նրանց՝ պատի պէս ցցւած՝ կողերի շուրջը: Եւ սպասած զարթ բնութեան և նոր դուրս եկող արեգակի տեղ զննեցի վանքի շինութիւնը դրսից: Մի քանի անգամ պտոյտ եկայ նրա շուրջը, ամեն կողմից նայեցի, տեսայ, շա՛տ մոխի արիւ: Եւ դեռ չէի կարողացել նրա զեղեցիկութեան ճաշակն առնել. ինձ վերայ ամենածանր տպաւորութիւն գործեց այն սարսափելի անհոգութիւնը, որին մատնւած է այդ հռչակաւոր, գեղեցիկ և ամենքին սիրելի շինութիւնը: Ոչ ոք նրա համար չի մըտածում, ոչ ոքի դործ չէ, որ դանդաղ կերպով աւերւում, փշաւնում է հնութիւնը: Նա իր կամքին է թողւած. ապրի՛ր, ինչպէս ուզում ես, հաշտւի՛ր, ինչպէս կամենում ես այս բնութեան, այս երկնքի հետ: Խաչենի երկնքի տակ տեղ չը կայ, ուր բոյս չը մե-

ծանայ, չը զարգանայ զարմանալի ոյժով: Օրէնքը ամեն տեղ օրէնք է. կարմրախայտ և սրբատաշ քարերից շինած պատերի մէջ արմատ են դրել անհամար բոյսեր, որոնք աճելով, մեծանալով, ճեղքում են քարերի արանքը, նրանց հեռացնում են միմեանցից: Անձրևի և ձիւնի ջուրը պահում է այդ բոյսերի վերայ, մտնում է քարերի վերայով, այդպիսով սաստիկ խոնաւութիւնը, որ հանրածանօթ անհաշտ թշնամի է իւրաքանչիւր շինութեան, ամենայն սիրով և խանդով պահպանւում է ամեն օր, ամեն ժամ և շինութիւնը դրել է մի շատ տխուր, անհրապոյր և մռայլ կերպարանքի տակ: Վանքի կոտուրը, որ շինած է սալ քարերից և միանգամայն անխախտ է մնացել և գեղեցիկ, բարձր գմբէթը, որ հեռու տեղերից այնքան փառաւոր է երևում, կանաչով են ծածկւած, կարծես մի գիւղական խեղճ խրճիթի կոտուր լինի, այն էլ անբնակ, աւերակ խրճիթի կոտուր, որովհետև յետին աղքատը իսկ չի թողնիլ, որ իր գլխից վերև բազմանան խոտերը և իր վերայ ջուր թափեն: Հրաշալի՜ է, ուրեմն, վանքի ամբողջութիւնը. շինութիւնը այսպիսի հանգամանքների մէջ էլ ամբողջ է մնացել, բայց մի քանի քարեր արդէն դուրս են եկել իրանց տեղերից և թափւելու վերայ են. իսկ արևելեան պատի ճակատին նկատելի է մի ճեղք:

Վանքը երկու շինութիւնից է բաղկացած՝ տաճարը և զանգակատունը կամ գաւիթը: Երկու շինութիւնները պինդ կպած են միմեանց և մի ամբողջութիւն են կազմում: Որոշւում են նրանով միայն, որ տաճարի շինութեան վերայ ճարտարապետը թափել է իր բոլոր հմտութիւնը, զարդարել է նրան, նաշխել, սարքել, իսկ գաւիթը դրանից պարզ շինութիւն է, թէև տեղ տեղ նոյնպէս զարդարւած է: Արևմտեան մեծ դռները շրջապատած են հիւսնալի քանդակներով. երկու անդլուխ արձաններ կանգնած են մուտքի երկու կողմից. դրան ճակատին նկարւած է լուսինը իր բոլոր փոփոխութիւններով, տեսակ տեսակ գեղեցիկ հիւսւածքները տարածւած են չորս կողմը: Այդ չես կարողանում հեռացնել այդ գեղեցիկ քանդակներից: Բայց մօտենում ես շէմքին, ձեռքդ ուր դնում ես, նկատում ես խոնաւութիւն և ջուր. կարծես անձրևն այս րոպէին է դադարել, կաթիլները ծլծլում են, թափւում գեղեցիկ պատի ճակատն ի վեր: Հիւսիսային կողմից կայ մի փոքրիկ դուռ, որի ճակատին կան երկու ար-

ծիւններ: Քանդակագործ պատկերներ զարդարւած է և զմբէթը. սա ունի չորս լուսամուտ, որոնց շուրջը կան հետեւեալ պատկերները. արեւելեան կողմից մի խոյ, հարաւային կողմից վիշապ և հրեշտակներ, հարաւարեւմտեան կողմից մի քանի մարդ, գլխներին բռնած կաթուղիկէ՝ յետոյ վիշապ, որից ցած Ադամ և Եւա, իսկ սրանց մէջտեղը՝ ծառ կենաց, հիւսիսային կողմից երկու արծիւ և մի այծ: Գմբէթի վերայ բարձրանում է հասարակ սև խաչը. այդ տեսակ խաչ էլ կայ նրա մօտ, զանգակատան զմբէթի վերայ, որ մի հասարակ փոքրիկ շինութիւն է, փոքրիկ սիւնների վերայ հաստատւած: Դրսի կողմից վանքի պատերը ծածկւած են բազմաթիւ երկար և կարճ արձանագրութիւններով, որոնց կարդալը հեշտ չէ և երկար ժամանակ է պահանջում. պատերի երեսով հոսող ջուրը եղծել, փչացրել է շատ և շատ բան:

Դրսի հետ վրդովւած սրտով ծանօթանալուց յետոյ, վարդապետի հետ մտնում ենք վանքի գաւիթը, որ և զանգակատուն է: Այս շինութեան առաստաղը կամարապատ է, սրբատաշ քարերից կազմած և պահւում է չորս հատ կոյր և գեղեցիկ սիւնների վերայ: Մի ջուլտո նեղ և փոքրիկ լուսամուտներ հազիւ հազ կարողանում են լուսաւորել գաւթի ներսը և նայողը զօրով է նկատում այն սքանչելի քանդակագործութիւնները, որոնք ցրւած են առաստաղի վերայ: Յատակը բոլորովին մերկ է, սալքարերից շինած. մի դուռ տանում է տաճարի մէջ և այդ դրան առջև ընկած է մի հսկայատիպ գերեզմանաքար, որ սպիտակ է և մի քանի տեղ ճաքճաքւած: Սրտառոճ տապան. նրա վերայ կարդում եմ—«Այս է հանգիստ մեծին Ջալալի յաղաթս յիշեցէք»: Դա ինքն է Հասան-Ջալալ-Դօլա իշխանը, Խաչենի, Հաթերքի և Հանդաբերդի տէրը, որ շինել է այս վանքը և յայտնի է մեր պատմութեան մէջ ո՛չ այնքան իր քաջութիւններով, որքան բարեպաշտութեամբ և կրօնասիրութեամբ: Իշխանը, ինչպէս երևում է, պարթև հասակի տէր է եղել. նրա գերեզմանաքարը մի սաժէն և մի քառորդ արշին երկարութիւն ունի: Թաթարների արշաւանքը դէպի Խաչենի այս կողմերը, բազմաթիւ արիւնհեղութիւնները, մի խօսքով ժողովրդի կրած բազմատեսակ տառապանքները զանազան պատմութիւնների անկիւններից հաւաքւում են այս գերեզմանի շուրջը, այս իշխանի կրճքի վերայ: Յի-

շում եմ, թէ որքան դժար պիտի լինէր մի իշխանին կառավարել այդպիսի ժամանակ մի ժողովուրդ, որքան միտք և հոգացողութիւն կը լինին տանջած այդ մեծ սիրտը. ժողովուրդը յուսահատ, պատրաստ ամեն մի դէպքում լաց ու աղաղակ հանել. մի վայրենի ժողովուրդ, անծանօթ և ստոանան գիտէ ո՛րտեղից եկած՝ տիրել է երկրի ամեն կողմին, հոգի է հանում. ի՞նչպէս կառավարես: Զայլալը կառավարել է, լաւ անուն և յիշատակ է թողել, ուրեմն յարգելի է նրա այս գերեզմանը. նա ինքն էլ նահատակել է, իր երկրի բարօրութեան համար խաղաղասէր է եղել: Կիրակոս պատմագիրը պատմում է որ նրան գերի են տարել հեռաւոր երկիր, սպանել են, կտոր կտոր արել. բայց նրա Թուգքան դուստրը, որ թաթարների մի խանի կինն էր, գնում, հաւաքում է հօր կտորները, որոնք յաւիտեական հանգիստ են դնում այս գեղեցիկ կամարների տակ: Մի աղջիկ, որ արժանի է այս տեսակ առաքինի հօր որդի լինելու, Հարիւրաւոր այս տեսակ մտքեր և յիշողութիւններ են գալիս մարդու գլուխը՝ այս լուռ տապանի առջև: Եւ մարդի գլուխ խորին յարգանքով խոնարհւում է դէպի նրա քարը:

Իշխանի աջ ու ձախ կողմում կան մինչև տասն կաթողիկոսների և եպիսկոպոսների շիրիմներ, որոնց մէջ ուշադրութիւն է գրաւում Բաղդասար մետրոպոլիտի դերեզմանը. թէև այդ մի անշուք տափակ քար է, որի զարդն է մի հատ հովևական ցուպ, բայց երբ յիշում ես թէ ո՛վ է նրա տակ հանդուղդ՝ լիաբերան շողորմիս ես ասում նրա հոգուն: Այդ եռանդոտ հոգեւորականի յիշատակարանը չի մոռացել, քանի կանգուն է այս վանքը. յիշատակը անջնջելի է քնացել տեղական ժողովրդի սրտում, իսկ ապագայ սերունդը կը գնահատէ, կը պատէ մետրոպոլիտին նրա գործերով, որ նկարագրել է հանգուցեալ Բաքիֆին Վսամս. Մելիք.՝ մէջ:

Ազատելով այս տեսակ յիշողութիւններից, մոռնում եմ տաճարը, կանգնում եմ բեռի առջև՝ աչք ածում: Ես չը գիտեմ թէ ի՞նչ տեսակ զգացմունք կար իմ մէջ այդ բոպէին: Գեղեցիկ շինուածութիւն, գեղեցիկ ճարտարապետութիւն, այո՛, շա՛տ գեղեցիկ, բայց խոնաւութիւնից մարդ է խեղդում: Զրի կաթիլները այստեղ էլ թափւում են անդադար և ասկանել են գեղեցիկ առաստաղը, մռայլ կերպարանք են տւել անշուք, զարդ ու զարդարանքից զրկւած պա-

տերին և բոլորովին մերկ յատակին: Ամբողջ տարին կաթկաթելով յատակի վերայ լճակներ են կազմել. արդէն լափել, վերջացրել են սիւնների քանդակների մի քանի նրբութիւնները: Որքա՛ն անզօր ենք, Տէ՛ր Աստուած: Կաթիլները, ջրի այդ փոքրիկ մասնիկները, որ այնքան անոնեղ, անփնաս բաներ են, լուռ ու մունջ կրծում, լափում են հոյակապ շինութեան մարմինը. լափում են, շուտով կ'ուտեն, կը վերջացնեն: Եւ այն ժամանակ... ո՛ւր կը գնայ այն յաղթական խաչը, որ տիրում է ահռելի ձորերի և տարերի վերայ. ո՛ւր կերթայ այն ջղոտ և հզօր պատուարը, որից կպած է մարմնացած դարերի չորացած, բարակ փոշի դարձած և միայն հոգով շոշափելի կմախքը. . . Այս տխուր, թաց և մռայլ կամարների տակ հաւաքւած է այնքան շատ բան անցեալից, որ այցելուի հոգին լուռ խօսակցութիւն է սկսում այս տեղերի, այս պատերի ու նրանց անկիւններում թանձրացած խաւարի հետ:

Տաճարի մէջ առանձնակի կանգնած սիւներ չը կան. սիւնները կպած են պատերին և կողորակ չեն, այլ կազմւած են եօթ միմեանց յաջորդող աստիճաններից, որոնք թւով երկու են. առաջին աստիճանները, աւելի հաստերը, բաղկացած են եօթ համահաւասար քարերից. եօթ թիւը ցոյց է տալիս եկեղեցու եօթ խորհուրդները: Սիւնների ետեւում շինւած են երկյարկանի խորաններ՝ հիւսիսային և հարաւային պատերին կպած. դէպի վերին յարկի խորանները տանում են զեղեցիկ քարեայ սանդուղքներ, որոնք շինւած են պատից դուրս բերած քարերից, կախ ընկած օդի մէջ. ոչ մի բան չը կայ ներքեւից, որի վերայ յենէին:

Հիւսիսային պատի վերայ կայ մի երկար արձանադրութիւն խոշոր տառերով. դա վկայում է, որ այս վանքը շինել է Ջալալ-Դօւլա-Հօսան իշխանը, որդի Վախտանգայ և թոռն մեծին Հասանայ, բնակաւոր ինքնակալ բարձր և մեծ Արձախական աշխարհին թագաւոր ¹⁾: Վախտանգն է կտակել, շինել վանքն այստեղ, իրանց հայրերի դերեզմանատանը: Շինութեան մասնակիցել է և Ջալալի մայր Խորիշանը, որ մեծ իշխանաց իշխան Սարգսի դուստրն էր (Ջաքարէ և Իւանէ

¹⁾ Արձանագրութիւնն ամբողջովին չենք դնում. ցանկացողները կարող են տեսնել Ջալալեանի «Ճանապարհորդութեան» պառջին մասում:

քաջածանօթ սպասալարների քոյրը, ասում է Նիրակոսը): Շինութիւնն սկսել է Քրիստոսի 1216 թւականին և երբ հասել է արևելեան լուսամուտին, Խորիշան տիկինը թողել է գնացել Նրուսաղէմ, ուր կրօնաւոր դառնալով, հագել է կոշտ շորեր և ճգնել է Յարութեան տաճարի դրանը և այդտեղ էլ մեռել է: Գոսանը երեք տարի է տևել շինութիւնը և վերջացել է 1239 թւին: Նիրակոս պատմագիրը նկարագրում է վանքի օծման մեծ հանդէսը, որին ներկայ են եղել, ինչպէս լսել է պատմիչը, զանազան տեղերից ժողոված մինչև 700 քահանաներ: Զալալ իշխանը, մեծ ճաշ է տւել, ինքը սպասաւորել է սեղանին և յետոյ դրամ է բաժանել հաւաքւած ժողովրդին: Գաւթը շինել է նոյն Զալալ իշխանը իր Մամբան կնոջ հետ: Այնուհետև բազմաթիւ արձանագրութիւններ վկայում են, որ զանազան իշխաններ, գլխաւորապէս Զալալեանների տոհմից, նւիրել են վանքին գիւղեր և հողեր: Ահագին հարստութեան մի մասը այժմ էլ վանքի սեպհականութիւնն է:

Տաճարի բեմը, ինչպէս և առհասարակ վանքի շինութիւնը, այնքան մեծ չէ. փայտէ հին խաչկալը մնում է մինչև այժմ: Վանքում պահուում են մասունքներ, հին սրբութիւններ, բայց նրանց երկրպագելու քիչ ուխտաւորներ են գալիս:

Վանքի մէջ երկար մնալ չէր կարելի. խոնաւութիւնը ամեն կողմից բռնում է և ոսկորների ցաւ է պատճառում: Մենք հարկադրւած էինք շուտ դուրս գալ:

Մի քանի խօսք էլ ասենք վանքի բակի մասին: Նա շրջապատւած է հաստ և ամուր պարիսպներով, որոնց մէջ երևում են ահագին մեծութեան քարեր, ճիշտն ասած, ժայռի բեկորներ. զանազան ժամանակ կարկատւած են այդ պատերը և այժմ առաջւայ պէս պինդ չեն: Հիւսիսային կողմից, վեհարանին կից, շինւած են ութ հատ նեղ և մթին խուցեր, որոնց մէջ այժմ ոչ ոք չի բնակւում: Եթէ մեր մէջ կամքի հաստատութիւն լինէր, կարելի էր յարմարեցնել այդ խուցերը մի դպրոցի շինութեան համար: Ամբողջ բակը, ինչպէս ասել եմ, հարթ է և բաւական գեղեցիկ, բայց շատ կեղտոտ է պահւում: Վանքի հիւսիսային պատի տակ կան եպիսկոպոսների և վարդապետների գերեզմաններ, որոնցից մի քանիսը բաւական հին են և ունին գեղեցիկ քանդակներով զարդարած տապանաքարեր:

Նս համարեա՛ վերջացրի վանքի նկարագրութիւնը:

Նստած ենք թթի ծառերի տակ, թէյ ենք խմում և խօսում: Խօսում ենք, իհարկէ, միայն վանքի մասին: Այո՛, այս մոռացւած շինութիւնը, որի մէջ այժմ հազարից մի անգամ է ժամերգութիւն կատարւում, մի ժամանակ մեծ համբաւ և մեծ հռչակ ունէր: Թողնում եմ այն հեռաւոր ժամանակները, երբ այստեղ կաթուղիկոսներ և մեծ միաբանութիւններ էին ապրում, երբ երկրի իշխողները զանազան ծայրերից հաւաքւում էին այստեղ, խորհուրդներ կազմում: Այդ թողնում եմ: Մեզանից մի քառասուն կամ քիսուն տարի առաջ ի՛նչպէս էր այս վանքը, հարիւրաւոր կենդանի վիաներ կան՝ հարցնենք: Այն ժամանակ կային մարդիկ, կային գործիչներ: Բաղդասար մետրօպօլիտը ջանք էր խնայում շէն ու պայծառ պահելու իր պապեանական ժառանգութիւնը. երկար տարիներ նա այստեղ անձամբ էր գործել և յետոյ Շուշու առաջնորդ դառնալով, այնտեղից էլ էր հեռացնում իր աչքը Գանձասարից: Մեզ հետ նստած է վանքի գիւղացի ծերունի Վանի-ապերը: Հարցնում ենք մետրօպօլիտի մասին, թէ՛ նա ի՞նչպիսի մարդ էր:

—Պա՛, պա՛, պա՛, պատասխանում է ծերունին հիացած.— հայր ու մայր մարդ էր: Կինում են հայր մարդիկ, բայց թէ լինում է հայր ու մայր մարդ էլ—մենք առաջին անգամն էինք լսում: Բաղդասար մետրօպօլիտն այսպէս է եղել շրջակայ գիւղացիների համար:

Բաղդասարի ժամանակ այստեղ ապրում էր Ղարաբաղում մեծ անուն ստացած գիտնական Յովսէփ վարդապետը, որ այստեղ դպրոց ունէր, ուր ուսում էին ստանում նաև Շուշու յայտնի հարուստների որդիքը, որոնցից մի քանիսն այժմ յայտնի պաշտօններ են վարում: Այդ ժամանակ կար և միւս Յովսէփ վարդապետը, Ափլաթիւն մականուն ստացած. դա էլ Արզոսի պէս հսկում էր վանքական կալւածների վրայ: Իսկ այժմ... Նս արդէն նկարագրել եմ և նկարագրածիս վերայ պիտի աւելացնեմ, որ Գանձասարը Խաչենի ժողովրդին կոպէկի օգնութիւն չի անում, կրթութեան կողմից: Ամբողջ Խաչենում մի հատ ուսումնարան կայ—Սէյիդի-շէնինը: Երկիրը խաւա՛ր է, ժողովուրդը տգէտ, կոպիտ, տիրած է համատարած մութ ու խաւար: Երկրի տնտեսական դրութեան մասին ես քիչ յետոյ կը խօսեմ, ցոյց կը տամ թէ՛ այս տեղերի աղքատութիւնը որքան մեծ է: Այս տե-

սակ հանգամանքների մէջ ո՞վ է կարող ժողովրդի կրթութեան գործը սկսել և տանել, մի գործ, որ ներկայ հանգամանքների մէջ հացի և ջրի պէս անհրաժեշտ բան է. հարցնում եմ՝ ո՞վ է կարող, եթէ ոչ Գանձասարի վանքը: Զալալեան իշխանները ժողովրդի ոյժերը գործ են դրել այս վանքի վերայ, խնամքով պահել, պահպանել են և մի՞թէ այժմ այդ վանքը ոչինչ չունի, որով կարողանար հին իշխանների յիշատակը յաւերժացնել և ժողովրդի մէջ վառել երաւտապարտութեան ջերմ զգացմունքը: Նա կարող է և պիտի անէ. բարոյական պարտք է մի կանոնաւոր և ապահով դպրոց պահելը:

Բայց զուցէ ընթերցողը զարմանայ, որ ես այս տեսակ պահանջներ եմ յայտնում. — լաւական չէ որ մի հին վանքը լաւ պահեն, դեռ դպրոց էլ պէտք է պահեն և ապահով դպրոց: Ո՞ր են միջոցները: Ես չեմ ասիլ՝ Թէ ո՞ր են, բայց կը պատմեմ թէ ինչ հարստութեան տէր է վանքը: Տեղեկութիւնները ինձ հաղորդել է վանահայրը, որ չնայր մերս-ի պէս անգիր գիտէ վանքի ունեցածն ու չ'ունեցածը: Հայր-սուրբը տարաւ ինձ արևմտեան դրան առջև դռնաւ բլրակի գլուխը, որի մօտ մեծ աւազանի մէջ է թափւում քաղցրահամ քէքէան աղբիւրը, որ երկու տարի սրանից առաջ հեռու տեղից բերւած է մի ոմն պ. Մայիլեանցի ծախքով: Բլրակի գլխից երևում են հեռու՝ սարեր և լեռնային տեսարաններ: Վարդապետը ձեռքը բարձրացրեց և սկսեց ցոյց տալ ինձ և պատմել:

Գանձասարի վանքն ունի 12.000 դեսեստին անվէճ կալածք. սահմանների մի մասը երևում է մեր բլրակի գլխից: Դեսեստին ասած չափը բոլորովին սլարզ հասկացողութիւն չի տալիս: Ո՞վ է չափել մեր երկիրը. հարթավայրերը չեն չափում, ուր մնաց այսպիսի լեռնային երկիրը, որ փորփորւած է սոսկալի անդունդներով, պատած է կուսական, անանցնելի ծմալներով: Վերցրել են՝ մօտաւորապէս 12 հազար դեսեստին են ասել: Այդ տարածութեան կէսն էլ չի երևում Գանձասարից, բայց երևացածը ահազին տարածութիւն է, շա՛տ մեծ: Երևում են հեռու սարեր, պատած կապոյտ մթութեամբ. դրանք ու դրանց ետէն ընկած մեծ տարածութիւնները վանքի անվէճ սեպհականութիւնն են: Հեշտ բան է, իհարկէ, կանգնել մի սարի գլխին և ցոյց տալ սահմանները: — Այս սարի գլխից մինչև այն սարի գլուխը, նրա գլխով այսպէս եկած, հասած այս սարի գագա-

Թրւ—Այսպէս է ցոյց տալիս վարդապետը, բայց պէտք է երեւակայել,
թէ ի՞նչպիսի լայնատարած լանջեր ունին այդ սարերը, ո՛րքան մե-
ծամեծ ձորեր են կազմում: Վարեւահողեր շատ քիչ կան այդ ցոյց
ուած տեղերում. ամեն կողմ, ուր որ տեսնում է աչքը, տիրում է ան-
տառը: Վանքին՝ են պատկանում և երկու զիւղ—Կճողուտ և Վանքի
զիւղ, որոնք միասին ունին 167 ծուխ: Գիւղացիք վանքի հա-
մար որ և է ձրի աշխատութիւն չեն անում, ինչպէս անում են բե-
կերին պատկանած զիւղացիք հողատէրերի համար. նրանք տա-
լիս են Շուշու կոնսիստորիալին հողային բերքերի տասանորդը, որ
շատ աննշան բան է և մօտաւորապէս 200 բուրլի տարեկան ծխա-
հարկ: Պէտք է ասել, որ անտառները հարուստ են ընկուզենիներով,
իսկ Կճողուտ զիւղի մօտ կայ վանքապատկան ջրաղացաքարերի հըռ-
չակաւոր հանքը. սա տալիս է այնպիսի գեղեցիկ քարեր, որոնց նը-
մանը, ինչպէս հաւատացնում են, չը կայ ամբողջ Անդրկովկասում:
Եւ այսքան հարստութիւններից ի՞նչ օգուտ է ստացւում: Կալած-
ների կառավարութիւնը, ինչպէս յայտնի է, յանձնւած է Շուշու Թե-
մական դպրանոցի հոգաբարձութեան, որ պիտի հաւաքէ յօգուտ
դպրանոցի բոլոր արդիւնքները: Հոգաբարձութիւնն ունի մի կա-
ռավարիչ, որ տարին մի կամ երկու անգամ երևում է այս կող-
մերում, անում է ինչ կարողանում է: Մենակ վանքը չէ մատնւած
զարմանալի անհոգութեան, կալածներն աւելի վատ դրութեան մէջ
են: Հսկողութիւն համարեա՛ բոլորովին չը կայ, կարգ ու կանոնը
բացակայ է, ո՛վ ինչ կարողանում՝ անում է. ճարպիկ մարդիկ բոցն
են դրել շրջակայ զիւղերում և անտէրութիւնից առատ օգուտ են
քաղում: Ցանաւոր ձեռքերից մի բան չի աւելանում, որ մոնէր
դպրանոցի սնդուկը. հոգաբարձուներից մէկը ինձ հաստատապէս ա-
սում էր, որ Գանձասարի վանքից դպրանոցը համարեա՛ ոչինչ ար-
դիւնք չի ստանում: Այնտեղ վանքն է կիսաւեր դրութեան մէջ,
անտեսութիւն կամ մի հատ դպրոց չունի, իսկ այստեղ՝ Թեմական
դպրանոցը չէ օգտւում: Մնում են միջի մարդիկը. դրանց բանն է
բան: Մենակ այս կալածները չեն այսպէս. ուրիշ վանքեր էլ ունին
մեծ մեծ կալածներ, ունին գեղեցիկ արօտատեղեր, ուր ամառը
մնում են Թափառականները իրանց հօտերով, կան անտառներ այն-
պիսի տեղերում, որտեղից փայտ է ստանում Նոր-Նայազէտի զաւառը:

Բայց արդիւնքը շատ շնչին է, միանգամայն ծիծաղելի. հողաբարձու-
թեան հաշիւներից երևում է, որ արդիւնքները համարեալ ամբող-
ջովին գնում են իբրեւ կառավարչի և ծառաների ուժիկ:

Այս է Գանձասարի դրութիւնը:

(Կ'շարունակւի)